

Ove Rasmussen:

Det jæller om å læten sæ

*A starter tille måen, egen soel hår lyssent i øst,
reskaber å gåen er stywnt i nættens frøst,
så står a uk å havnen å rigger piben te,
det jæller om å læten sæ å kom åstæ.*

(Jeg starter tidlig morgen, inden solen har lysnet i øst,
redskaber og garn er stivnet i nattens frost,
så står jeg ud af havnen og rigger piben til,
det gælder om at letne (dvs. lette) sig og komme af sted).

*Niels Hausgaard: Jollefisker-sang
(fra pladen Til Ane).*

Det er ikke kun ordenes lydform (*ejen, frøst, uk, jæller* osv.), der henfører sproget i ovenstående citat til Nordjylland, nærmere betegnet Vendsyssel. Også en bøjningsform som *soel* (= *solen*) viser den vej. Endelig vil nok en og anden læser have samme fornemmelse over for glosen *letne*, og det er berettigelsen af denne fornemmelse, som er emnet for de følgende betragtninger.

Når rigsmålstalende næppe vil være i tvivl om betydningen af Hausgaards *læten*, selv om ordet er fremmed for rigsmålet, skyldes det først og fremmest, at afledte udsagnsord på *-ne* er velkendte – men dernæst også, at mange bruger ordpar som *tætte* og *tætne* (begge afledt af *tæt*) i flæng. Så må det fremmedartede *letne* vel også være en variant til *lette* (afledt af *let*), og den antagelse bekræftes jo af sangens øvrige tekst.

Sådanne helt synonyme ordpar optræder ganske vist kun sjældent i et sprog, og i vendelbo-dialekten er *lette* da også iflg. Arne Espegaards Vendsysselsk Ordbog et nyt ord “og endnu næppe så alm. som *letne*”. Almindeligvis er der da også til de afledninger, hvormed man danner ny udsagnsord, knyttet et eller andet modificerende betydningsindhold. F.eks. kan man ved hjælp af afledningsendelsen *-se* lagt til ord som *nippe, nappe, flakke* mv. danne *nipse, napse, flakse*, hvor endelsen angiver, at handlingen udføres med små hurtige bevægelser. Ved *-re* lagt til ord som *bæve, blade* dannes *bævre, bladre*, hvor endelsen angiver, at bevægelsen gentages (måske lidt hurtigere og mere intenst).

Også til afledningselementet *-ne* er der oprindeligt knyttet et særligt betydningsindhold. I de ældste dannelser angiver afledningen, at en proces indledes, at en overgang til en tilstand påbegyndes: *vågne* = “blive vågen”, *hårdne* (nu under indflydelse af *hærde: hærde*) = “blive hård” etc. Derfor kalder man inden for sprogvidenskaben disse udsagnsord for *inkoativer* (af latin *incohatus* = kun påbegyndt, ufuldendt).

En stor gruppe inkoativer er antagelig dannet ud fra stærktbøjede udsagnsords tillægsmåde udlydende på *-en*¹; af *drukken* (tillægsmåde til *drikke*) dannes således *drukne*, der altså egentlig betyder “blive drukken”, af *reven* (tillægsmåde til *rive*) dannes *revne*, egentlig med betydningen “blive revet”.

Formentlig er denne type tidligt blevet udvidet med en anden gruppe inkoativer, afledt af tillægsord, der ligesom tillægsmåden endte på

-en; til *vissen* dannes således *visne*, til *muggen*: *mugne* osv. Herfra udvides så inkoativdannelsernes område væsentligt, idet der nu dannes afledninger til tillægsord også af andre typer: til *mørk*, *stiv*, *syg*, *blå* etc. dannes *mørkne*, *stivne*, *sygne*, *blåne* etc. Endelig kan der i nyere tid også dannes afledninger til navneord, omend denne type er ret sjælden; af *ild*, *is*, *muld* dannes således *ildne*, *isne*, *muldne*.

I enkelte ord er *-ne* omdannet til *-me*; det gælder *svulme* (tidligere også *svulne*, afledt af *svullen*), *rødme* (tidligere også *rødne*, afledt af tillægsordet *rød*) og *falme* (tidligere også *falne*, afledt af et tillægsord svarende til oldislandsk *fǫlr* = bleg).

Det er karakteristisk for det ældste lag af inkoativerne, at der normalt ikke kunne knyttes et genstandsled til dem, og det gælder fortsat for mange; sætningen *jeg kan ikke vågne ham* akcepteres således ikke på dansk, hvor betydningen "gøre vågen" dækkes af det tilsvarende ikke-inkoative udsagnsord *vække*, så at den korrekte sætning bliver *jeg kan ikke vække ham*. I slutningen af 1500-tallet² viser der sig herhjemme eksempler på, at der kan knyttes genstandsled til nogle inkoativer, hvilket senere bliver almindeligt for mange af afledningerne: *blåne* kan således anvendes dels uden genstandsled (f.eks. *himlen blåner* = bliver blå), dels med genstandsled (f.eks. *hun blåner tøjet* = giver det et blåligt skær). Det samme gælder udsagnsord som *drukne*, *løsne*, *modne*, *sagtn*.

I rigsmålet er inkoativerne ret talrige. Ved hjælp af en retrograd ordbog (dvs. en "baglæns-ordbog", der opstiller ordene i alfabetisk rækkefølge, men stavet bagfra) kan man relativt let skaffe sig et overblik over forekomsten. Henrik Holmboes *Dansk retrograd ordbog* (1978), hvis ordforråd stort set svarer til ordforrådet i *Nudansk Ordbog* og *Retskrivningsordbogen*, indeholder ca. 50 inkoativer. Mange af disse er også almindelige i dialekterne (f.eks. *drukne*, *løsne*, *størkne*, *vågne*), andre er spredt afhjemlet og oftere erstattet af en omskrivning (f.eks. *modne*, *mugne*, der omskrives til *blive moden*, *muggen*). Atter andre har i dialekter en fra rigsmålet afvigende betydning. I nørrejysk forekommer således at *blåne* i betydningen "sortne, mørkne"; ordet er afledt af *blå*, der i ældre sprog havde betydningen "sort" (jfr. også det i vestjysk almindelige udtryk *at bande*, *så det blåner*); i vendsysselsk bruges *ligne* i betydningen "gøre lige, rette ud"; *lysne* bruges vist i alle jyske dialekter i betydningen "lyne".

Vi skal nu vende tilbage til de dialektale inkoativer og se på deres forekomst og geografiske udbredelse i jysk. Jysk Ordbogs kartotek over sidsteled og afledninger viser, at der i ordbogssamlingen findes godt 150 udsagnsord på *-ne* – incl. de ca. 50, der er kendt fra rigsmålet. I listen side 21 over de dialektale inkoativer er rigsmåls-ordene ikke medtaget; det samme gælder en række dialektale ord, der kun er afhjemlet fra en enkelt kilde, og som kan være helt individuelle dannelser. I kolonnerne N, M, S er ved afkrydsning angivet ordets geografiske forekomst, idet N = Vendsyssel med Han-herrederne og Læsø, M = det øvrige Nørrejylland til linien Ribe-Haderslev, og S = Sønderjylland. Ofte er det enkelte ord dog kun afhjemlet fra en del af det angivne område, og omvendt kan visse ord forekomme sporadisk uden for det angivne område.

Som det ses af listen, er inkoativerne langt hyppigere i N end i M og S. Af listens 82 ord er de 62 kendt i N, 26 i M – og kun 7 i S.

Det må antages, at en række af ordene er meget gamle, idet de samme dannelser er kendt fra gammeldansk, fornsvensk og oldislandsk; det gælder ord som *bådne*, *fedne*, *hårdne*, *kvikne*, *kvovne*, *tavne* m.fl., ialt 17. Af de 17 er 12 hjemmehørende i N, 5 i M, medens kun 2 er afhjemlet fra S.

Mange af afledningerne er dog af langt yngre dato. Ca. halvdelen er dannet af tillægsord (f.eks. *dybne*, *hedne*, *kortne*), og denne type kan principielt være dannet tidligt; men afledninger af tillægsords intetkønsform som f.eks. *godtne* og *gråtne* er ukendte i ældre sprog. Afledning af et allerede afledt tillægsord som *spidskne* (af *spidsk* = *spids*) har også et ungt præg. En dannelse som *berigne* (der formentlig er afledt af *berige*, næppe af *rigne*), vidner ligeledes om, at aflednings-elementet *-ne* har været produktivt langt op i tiden; for afledte ord med forstavelsen *be-* er først indlånt i dansk o. 1400, og iflg. ordbøgerne er “berige” tidligst anvendt af Holberg (ca. 1700). I nyere tid må endelig også *opne* være dannet, enten af biordet *op* eller som en sideform til udsagnsordet *at oppe*, der først kendes i den aktuelle betydning fra 1800-tallet.

Som tidligere nævnt har inkoativerne oprindelig ikke kunnet have genstandsled knyttet til sig. Med de dialektale *-ne*-afledninger forhold-

der det sig sådan, at godt halvdelen af dem kan have genstandsled, så at vi også af den grund må antage, at mange først er dannet efter ca. 1600.

Det er påfaldende, at det særlige betydningsaspekt, der oprindeligt var knyttet til afledningerne på *-ne*, ikke mere er til stede ved mange af de i N og M afhjemlede inkoativer (i S gælder det kun *rygne*, der kan være en sekundær dannelse efter navneordet *rygning*). F.eks. er følgende ordpar synonyme i N: *berige/berigne*, *drøje/drøjne*, *fed/fedne*, *glatte/glatne*, *hede/hedne*, *mætte/mætne*, *stramme/stramne*.

At inkoativafledningen har været særdeles produktiv i Vendsyssel, og at afledningsendelsen næsten har tabt enhver betydning, har vi vidnesbyrd om fra ca. 1850, da den meget flittige dialekt- og folkemindesoptegner Nikolaj Christensen³ skriver til professor K.J. Lyngby: "De Verber, der i Fællessproget ende på *-te*, bruges her bestandig med endelsen *-tæn*, som *støtæn* (støtte), *gåtæn* (gotte), *fæstæn* (fæste), *skøtæn* (at beskytte), men *skøt dæ si'l* = pas dig selv!" Vi kan formentlig også heraf slutte, at *skytne* er en yngre afledning, idet den oprindelige form *skytte* er bevaret i den faste forbindelse *skyt dig selv*.

Der synes med andre ord i N (og mindre udtalt i M) at være tale om en meget produktiv afledningsendelse. I visse tilfælde er *-ne*-afledningerne blevet fast betegnelse i et større område; det gælder f.eks. inkoativer som *letne*, der er almindelige i N, i Himmerland og i Ommersyssel, samt *fedne*, der er alm. i Vendsyssel (men ikke i Hannerederne, som kun har *fede*) og spredt afhjemlet i Himmerland. I andre tilfælde kan der være tale om helt individuelle dannelser eller om afledninger, der kun er kendt i et meget lille område (som f.eks. *sivne* og *spidsne*, der kun er afhjemlet fra Læsø).

Hausgårds *læten* er altså ikke en sikker indikator for, at der er tale om vendsysselsk dialekt. Inkoativafledningen må karakteriseres som et sprogligt element, der ikke ved sin blotte forekomst, men kun ved den hyppighed, det optræder med, kan siges at karakterisere dialekten.

Uden for jysk og dansk er inkoativerne velkendte også i de øvrige nordiske sprog, hvor afledningerne er afhjemlet allerede i de middelalderlige tekster. Iflg. Annerholm⁴ optræder de betydeligt hyppigere i vestnordisk (gammelnorsk og oldislandsk) end i østnordisk (gammel-

dansk og gammelsvensk), så vidt det da kan bedømmes efter ord-bøgerne. Den overvældende hyppighed i de nordjyske dialekter synes altså at være mere i slægt med vestnordisk end med østnordisk sprogbrug.

Uden for nordisk er inkoativerne velafhjemlet i det uddøde østgermanske sprog gotisk. I vestgermansk (omfattende engelsk, tysk, frisisk og hollandsk) har afledningselementet derimod ikke været produktivt. Der findes ganske vist enkeltstående eksempler i oldhøjtysk, men ellers udtrykkes inkoativ-betydningen på tysk ved forstavelsen *er-* (f.eks. *erkalten* = blive kold). Også i oldengelsk var *-ne*-afledninger sjældne, og den i nordisk almindelige type med afledning af et tillægsord er helt ukendt i oldengelsk. I middelalderengelsk⁵ optræder derimod en del inkoativer afledt af et tillægsord, f.eks. *bliknen* (da. *blegne*), *hardnen* (da. *hårdne*), *litnen* (= *gøre lille*). De fleste er afhjemlet fra 1400-talstekster, men de har uden tvivl været anvendt i det talte sprog, før det bliver skriftfæstet. En del af dem er låneord, men andre kan være afledt af hjemlige engelske ord. Man antager, at udviklingen af disse inkoativer i middelengelsk har direkte sammenhæng med de skandinaviske vikingers bosættelser i England.

Selv en sproglig detalje som inkoativ-afledning på *-ne* viser sig således – når den anskues i en større sproggeografisk sammenhæng – at kunne bidrage til billedet af Jylland som et sprogligt overgangs-område, hvor fællesnordisk tradition brydes med vestgermansk sprogbrug.

Noter:

- ¹ Oprindelig udgår inkoativerne formentlig fra en særlig indoeuropæisk præsensdannelse med indskud af et *n*, såkaldt nasalpræsens; jf. Hjalmar Annerholm: *Studier över de inkoative verben på -na(n) i gotiskan och de nordiska fornspråken* (1956) s. 7 ff.
- ² Jfr. Annerholm s. 183.
- ³ Om hans virksomhed se Nikolaj Christensen: *Folkeeventyr fra Kær Herred* (Udg. af Laurits Bødker 1963-67) s. XI ff.
- ⁴ Annerholm s. 180.
- ⁵ Jfr. Erik Björkman: *Scandinavian Loan-Words in Middle English* (1900) s. 14 ff.